

TARİHİ ROMANDAN MİLLİ KİMLİĞE: SARIKAMIŞ/BEYAZ HÜZÜN**

Özet: Toplumlar, millî kimliklerinin izlerini tarihin derinliklerinde ararlar. Bu, toplumun millet olma, kimlik oluşturma süreci için en önemli adımlardan biridir. Büyük tarihî olaylar bir milletin geleceğine yön verir ve milletler ancak tarihlerinin ışığında bugüne bakabilirler. I. Dünya Savaşı ve bu savaşın yansımaları şüphesiz tarihimizin en büyük trajedilerindedir. Bu bağlamda, tarihçiler kadar edebiyatçılar da Osmanlı'nın çöküşüne sebep olan bu mühim hadisenin yansımalarını eserlerine aktarmıştır. Tarih ile edebiyatın iç içe geçtiği edebî ürünlerden olan tarihî romanlar kimlik inşasında önemli bir yer tutar. Bu çalışmada, tarihî romanların millî kimliğin oluşumundaki rolü sorgulanmış; I. Dünya Savaşı'nın en hazin cephelerinden olan Sarıkamış'ı konu alan *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* başlıklı eser, tarihî romanın ölçütleri ve millî kimlik unsurları açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Sarıkamış, Beyaz Hüzün, tarihî roman, millî kimlik.

FROM A HISTORICAL NOVEL TO NATIONAL IDENTITY

Abstract: Nations look for the traces of their national identities in the depths of history. This is one of the most important steps of the period in which a society becomes a nation and forms an identity. Events experienced in past shape the future of a nation and nations can look through today under the light of their past. WW I and its reflections are definitely one of the most sorrowful tragedy of our past. In this respect, literature authorities must transfer the reflections of this important event causing Ottoman Empire to fall to their works as well as historians. Among the literature works in which history and literature form a unity, historical novels hold an important position for the formation of identity. In research, first of all concept of historical novel was focused on and the role played by the historical novel in transferring national identity from. Among the historical novels written about Sarikamis Campaign which is one of the most sorrowful tragedies of WW I, *Sarikamis / Beyaz Hüzün* was studied from the point of both historical novel criteria and national identity elements.

Key words: WW I, Sarıkamış, Beyaz Hüzün, historical novel, national identity.

* Öğr. Gör.; Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.

** Bilgin, İsmail; Sarıkamış/Beyaz Hüzün, Timaş Yay. 29. Baskı, İstanbul 2013. (Metin içinde kullanılan sayfa numaraları romanın bu baskısına aittir.)

GİRİŞ

İnsanlar belleklerinde geçmişlerini merak etme ve geçmişe sığınma duygusu taşırlar. Tarihe duyulan ilgi de insanın, vatanını, soyunu, kültürünü öğrenme arzusundan kaynaklanır. İnsanlar tarihlerini sadece öğrenmekle kalmayıp; kimliklerinde taşıdıkları bu mirasa sahip çıkarak geleceğe yönelik bir tavır alırlar:

“Yani geçmiş elde tutularak bir ‘yenilenme’ amaçlanmaktadır. Gelecekle ilgili kaygılar taşıyan her insan, her sınıf, her toplum, geçmişten vazgeçmez. Geçmiş, bugünü geliştirip geleceğin belirlenmesine yarayan tek hazinedir. Bu nedenle kültürel mirasa sahip çıkmaya çalışmak ideolojik bir tavır içine girmeye karar vermek demektir.” (Şölçün 1982: 19–20)

Genesis'te tarihî romanları “ulusal/millî anlatı” adıyla değerlendiren Murat Belge, bu anlatıların “öz”e ulaşma kaygısı taşıdığını belirterek çeşitli örnekler üzerinden görüşlerini destekleyici veriler sunar. F. Braudel'in *A History of Civilizations* başlıklı eserini referans alan Belge, tarih ve roman ilişkisinin psikolojik boyutuna atıfta bulunur. Onun tespitine göre tarih, toplumun ortak bilinçdışında nesilden nesle aktarılan bir “zihniyet”i oluşturur ve psikolojik bir miras olarak varlığını korur:

“Her dönemde, ortaklaşa bir zihniyet, belirli bir dünya görüşü, bütün topluma egemendir. Bu, toplumun tavırlarını dikte eder, seçimlerini yönlendirir, önyargılarını pekiştirir ve eylemlerini biçimlendirir; bütün medeniyetlerde bu böyledir. Dönemin tarihi ve toplumsal koşullarından veya rastlantılarından çok, uzak geçmişten, eski inançlardan, az çok bilinçdışı korku ve kaygılardan türer- büyük salgının tohumları belki artık bellekten silinmiştir ama kuşaktan kuşağa aktarılmaları devam eder. Bir toplumun günün olaylarına, hissettiği baskılara, yüzleşmek zorunda olduğu kararlara karşı gösterdiği tepkiler, mantığa veya hatta çıkara bağlı olmaktan çok, ortaklaşa bilinçdışından (Braudel de bunu kullanmış) yükselen kelimelere dökülmemiş ve belki de dökülemeyecek itkilere bağlıdır.” (Belge 2009: 391)

Toplumun ortak bilinçdışını yansıtması kaçınılmaz olan edebî eserlerin içinde doğdukları topluma doğrudan ya da dolaylı biçimde hizmet etmesi bir vakiydir. Edebiyata göre daha güçlü bir sorumluluk taşıyan tarih biliminin edebiyatla kesiştiği bir alan tarihî romandır. Tarihi, malzeme olarak seçen romanlara “tarihî roman, tarihten söz açan roman, tarihe dayanmış roman, tarih romanı, tarihsel roman” gibi adlandırmalar yapılmaktadır. Hangi ifade tercih edilirse edilsin, değişmeyen unsur, bu metinlerin olay örgüsünün tarihten seçilmiş olaylar dizgesinden oluşmasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında romantizm ve milliyetçilik akımı ile yaygınlaşan tarihî romanla ilgili

tanımlarda, türün öncü ismi kabul edilen İskoçyalı romancı ve şair Sir Walter Scott (1771–1832)’un metinleri esas alınmıştır. “Walter Scott, romanlarında ilk kez bilinen bir tarihsel gerçekliğe, ana dokusunu değiştirmeden, kurmaca bir öykü monte etmeyi denemiştir. Onun bu denemesi, tarihsel romanın fiksiyonla belki de ilk tanışması olarak nitelendirilebilir.” (Gögebakan 2004: 24) Bununla birlikte bütün yönleriyle uzlaşmış bir tarihî roman kavramından söz edilemeyeceği gibi, tarih ve roman ayırımına dair dikkatler de başka bir tartışma konusu oluşturmuştur. [“Tarihsel roman her şeyden önce bir romandır, tarih değil.”] (Gögebakan 2004: 13) diyen Alman yazarı Alfred Döblin, tarihî romanın “roman” niteliğini vurgulamaktadır. Bu nedenle tarihî romanın kurgu olduğu gerçeği göz ardı edilmemeli ve tarihî vakanın romana yerleştirildiği andan itibaren sanatsal bir nitelik kazandığı unutulmamalıdır:

“Tarih bilimi, insanlardan soyutlayarak anlatır tarihi. İçinde bulunduğumuz yüzyıla kadar tarih yazıcılığına egemen olan anlayış, olayları zaman dizimsel biçimde betimlemek ve bu olaylardan belirli dersler çıkarmak olarak özetlenebilir. Ancak tarih bugün olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini bulup çıkarmaya yönelmiştir. Günümüz tarihçileri artık ‘ne oldu’ sorusuna değil, ‘niçin oldu’ sorusuna yanıt arıyorlar.” (Naci 1994: 77)

Tarih bir bilimdir. Bir edebî tür olan roman ise tarihi, tarihî olaylar olarak değil, bu olayların insanlar üzerindeki etkileriyle ve somut insan çatışmalarıyla anlatır. Roman, bunun dışına çıkarsa edebiyatın da dışına çıkar. Romancı tarihi de günceli de anlatsa kullandığı dil her zaman “yazınsal dil” olacaktır. Fethi Naci, güncel yaşam romana nasıl yansiyorsa tarih de romana öyle yansır diyerek “tarihî roman” yerine “tarihten söz açan roman” demenin daha doğru olacağını belirtir: “Romancı araştırmalar yapabilir, topladığı belgelerden yararlanabilir, ama sıra yazmaya gelince işinin tarih yazmak değil, roman yazmak olduğunu unutmamak zorundadır...” (Naci 1994: 77–78.) Bu nedenle yazarlar tarih yazmadıklarının bilincinde oldukları için tarihî vaka içerisinde yer alan tarihî şahsiyetleri doğrudan vakaya dâhil etmek yerine ismen zikretmeyi ya da kurgusal karakterleri daha fazla ön plana çıkarmayı tercih ederler:

“Tarihî romanların birçoğunda gerçek tarihî kişilikler görülür, ama yazarlar çok zaman bunları anlatının eylemlerine fazla karıştırmaz, olay örgüsünün dışında tutar. Çünkü pek çok okur, zihninde belirli bir imgeyle var olan bir tarihî kişinin romandaki eylemlerini kendi imgesiyle bağdaştırmayabilir. Onun için olay örgüsünün yükünü çekenler, genellikle, ‘kurmaca’ karakterlerdir...” (Belge 2009: 36)

Amin Maalouf, tarihî romanları tarih öğrenmenin bir aracı olarak görmektedir ve tarihin amacını “Tarih tarih için değil, geleceğe yönelik perspektif içindir (Çeri 2001: 44–45).” şeklinde açıklamakta ve roman yazarının tarihi olduğu gibi, yani gerçekteki gibi aktarmaya mecbur

olmadığını, yalnızca gerçeğe benzetmeye çalışmasının yeterli olduğunu, tarihî romanın bir dönemi olduğu gibi anlatmayı amaçlamadığını ve olayların karakter etrafında gerçekleştiğini söyler. Benzer şekilde Alman Hugo Aust, *Tarihsel Roman* adlı eserinde tarihsel romanın işlevinin “tarihi öğretmek ve yeniden canlandırmak” olduğunu belirtir. Bu iki amaç, Scott’tan beri değişmez ve tarihsel roman yazarlarının hareket noktasının diğer roman türlerinin yazarlarından daha farklı olduğu şeklinde yorumlanabilir. (Gögebakan 2004: 53) Lukacs ise tarihî romanın işlevini şu şekilde aktarır:

“O halde tarihsel romanda söz konusu olan şey büyük tarihsel olayların yeniden anlatılması değil, bu olaylarda rol oynamış insanların şiirsel olarak diriltilmesidir. Görevimiz, insanların hangi toplumsal ve insanî güdülerle düşündüğünü, hissettiğini ve davrandığını tarihsel hakikatte vuku bulduğu şekliyle tecrübe edebilir hale getirmektir. Şiirsel tasvirin ilk bakışta paradoks gibi görünen, fakat daha sonra tamamen sarih hale gelen yasası şudur: Görünürde önemsiz koşullar, eylemin toplumsal ve insanî güdülerinin hissettirilmesine dünya tarihinin büyük, anıtsal dramlarından daha uygundur...” (Lukacs 2008: 50)

Sadık Tural; “Romancı, târihçiden farklı olarak yarına bakış ve bir bakıma yarını müjdeleyiş şansına sahiptir. Romancı geleceğe bakış sırasında talih ve ümidin insanı avutan, harekete getiren, sarsan oyunlarından faydalanma hakkına sahipliği ile tarihçiden ayrılır.” (Tural 1991: 223) der. Tarih konulu romanların birinci özelliğinin geçmiş bir hakikate dayanmak olduğunu belirten Tural, işlenen vakanın halde devam etmesi yerine başlangıç ve sonucu gözlenebilen zamandan önceye dayanması gerektiğini söyler. Bu açıdan bakıldığında *Küçük Ağa* (Tarık Buğra), *Yaban* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu) ve *Ateşten Gömlek* (Halide Edip Adivar) tarihî roman olarak kabul edilmezken; Kemal Tahir’in aynı devirleri konu alan eserleri tarihî roman sayılır. S. Tural’a göre; “Yazarı tarafından gözlenememiş bir devri, tarihî hakikatlere sadık kalarak anlatan romanlara tarihî roman denir.” (Tural 1991: 259) Bu tanıma ek olarak S. Tural, tarihî romanın sadece tarihî bir vakayı ve tipleri hikâye etmekle kalmayıp hali hazır ve yarını kurma rolüne de dikkat çekerek tarihî romanların bedî, edebî, ebedî çehreleriyle aynı zamanda yarınlarımız olduğunu vurgular.

“Bütün tarihî romanlarda yazarın çözmesi gereken teknik sorun, ele alınan dönemin gerçek olayların akışıyla romanın olay örgüsünün olayları arasında bir uyum kurmaktır. Roman ‘tarih’ olmadığı ölçüde, bir ‘olay örgüsü’ne ihtiyaç duyacaktır. Bu, daha basit bir düzeyde, roman kişilerinin romanda yaşadıkları çatışmalar, sevgiler, kazanç ve kayıplar, yani romana özgü bütün bu olaylar için gereklidir. Ama çok zaman kişilerin başından geçen bu olaylar, ‘tarihi roman’ bağlamında, ele alınan milli oluşum çerçevesinde de bir anlam taşımaktadır.” (Belge 2009: 66)

Gürsel Aytaç, “Konusunu tarihî şahsiyetlerden ya da olaylardan alan, tarih gerçekliğini kurmaca (fiktif) olayların yaratılmasında kullanan roman çeşidi” (Aytaç 1999: 244) biçimindeki tanımıyla, tarihî romanlarda yaşananların kurgulandığına dikkat çekmiştir. Keith Jenkins, “Esas olarak tarih, tarihçilerin yaptıkları şeydir.” (Jenkins 1997: 38) tanımlamasında tarih yazarlarının yazma eylemini de kurgu olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla tarihî romanlarda anlatılanlar yeniden kurgulanmış olmaktadır.

Wellek ve Warren, “siyasî roman, kilise romanı” gibi konuları bakımından romanların tasnif edilebileceğini söylerler; fakat tarihî romanı bir tür olarak değerlendirip; “Tarihî roman, sadece konu bakımından bu gibi romanlardan daha kapsamlı olmak, başka deyişle neredeyse bütün bir geçmiş ele almak bakımından değil, fakat öncelikle romantik akım ve milliyetçilik akımıyla olan bağları, yani anlattığı geçmiş karşısında yeni bir duyuş tarzını, yeni bir tutumu ifade etmesi bakımından da söz konusu romanlardan farklıdır.” (Wellek; Warren 2003: 207) şeklinde ifade ederler. Bu tanımda “milliyetçilik” kavramı ile millî kimliğin inşasında tarihî romanlara bir rol biçilmektedir.

Tarihi Romandan Millî Kimliğe

Edebiyat duygu ve düşüncenin, yaşananan ilham alınarak hayalle yoğrulmuş biçimde, dil malzemesiyle aktarılmasıdır. Öyleyse kimliğin ortaya koyuluşu büyük oranda edebiyat sayesinde. Çünkü kimlik de yaşayış, düşünüş ve hayal ediş biçimidir. Kimliği yansıtmada, edebiyatın diğer sanat dallarına göre üstünlüğü vardır. Diğer sanat dalları yalnızca bir ânı, bir durumu temsil ederken edebiyat sınırsız bir zaman ve durumu anlatabilir. (Polat 2009: 269) Bu bağlamda edebiyat milletlerin millî kimlik oluşturma sürecine katkıda bulunur. Tarihî romanlar, çoğunlukla edebiyat sahasında bu görevi üstlenirler. Cumhuriyetin ilk on yılında Türk ruhunun yeniden canlandırılması ve millî kimliğin inşasında gittikçe popülerlik kazanan tarihî romanlardan en geniş ölçüde yararlanma yoluna gidilmiştir. S. Tural, millî kimliğin inşasında tarihî romanların yerini şu cümlelerle dile getirir:

“Tarihî roman, milliyetçiliğin millî devlet ve millî beka fikrinin kuvvetlendiği, düşman güçlerinin hissedildiği devirlerin ürünleridir... Millî şuur ve hasletler, târihî eser ve kahramanlarda billûrlaşmış şekilde bulunur... Övünülecek bir mâzinin sahibi olan milletler tarih şuurunun ışığı ile hâllerini değerlendirip geleceği kurmayı başarabilirler... Şuurlu yazar, geçmişteki ve hâli hazır muhtevâyı öncelikle mensup olduğu millet açısından öğrenip ve değerlendirip, sabırlı fakat coşkun bir ruhla işleyebilirse yeni şâheserler ortaya koyabilecektir. Bu şâheserler Türk Milletinin bütünleşmesini sağlayarak, yükselmesine sebep olacağı gibi, Türkçenin de âbideleşmesini hazırlayacaktır.” (Tural 1991: 228-230)

Bu bağlamda söz konusu edilecek temel kavramlardan biri “kimlik”tir. TDK kimliği şu şekilde tanımlıyor: “1. Toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü. 2. Kişinin kim olduğunu tanıtan belge, kimlik belgesi, tanıtma kartı, hüviyet. 3. Herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü.”¹ Bu tanımlara bakıldığında kimlik, bireyin özelliklerini ve ait olduğu yeri dile getirir. En basit tanımıyla kimlik, bir kişi veya grubun kendini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlamasıdır. (Bilgin 2007: 11) Bu tanımlama şekli kişinin kendisini kendisi gibi olmayanlardan ayırdığını ve sınırlarını belirlediğini gösterir.

“Kimliğim beni başka hiç kimseye benzemez yapan şeydir... Bütün bu aidiyetler [bir dine, bir gruba, bir derneğe, cinsel tercihe bağlı olma], her halükârda aynı anda, elbette aynı derecede önem taşımazlar. Ama hiçbiri de tam olarak anlamsız değildir. Bunlar kimliğin yapı taşlarıdır, çoğunun doğuştan gelmediğini vurgulamak koşuluyla, neredeyse ‘ruhun genleri’ denebilir onlara.” (Maalouf 2000: 16)

Maalouf, çevremizi kuşatan dünyanın bizlere sunduğu pek çok şeyi gerek bize yararlı gördüğümüz gerekse kaçınılmaz olduğu için kabul ettiğimizi; ama kimliğin anlamlı öğeleri olan din, dil ve kültürümüzün değişik simgeleri ya da bağımsızlığımız üzerinde bir tehdidin ağırlığını hissettiğimiz an, hepimizin direndiğini söyler. Özellikle insanların ortaklıklarının en fazla kimliklerinde bulunduğunu belirtir. Böylece ortak tarihe, coğrafyaya, kültüre, söyleme, imaja sahip olan insanlar kendilerini ve aynı zamanda ötekilerini, farkındalıklarını anlamaya zorlarlar. Savaşlar bu farkındalıkların nihai sonucu olarak ortaya çıkar. Maalouf, böylece iki türlü mirasa sahip olduğumuzu; “dikey” olanın bize atalarımızdan, halkımızın geleneklerinden, ait olduğumuz dinî cemaatten geldiğini, “yatay” olanın ise çağımızdan ve çağdaşlarımızdan geldiğini ve artık kimliğimizde en belirgin olanın yatay mirasımız olduğunu ileri sürer. (Maalouf 2000: 87)

Sosyal kimlik, kimliğin kişilerarası düzeydeki ifadesi; benliğimizin belirli bir sosyal gruba ait olduğumuz hakkındaki bilgi veya bilincimize dayanan kısmıdır. Kolektif kimlik ise sosyal kimliğin topluluklar düzeyindeki ifadesi olarak nitelendirilebilir. Bu kimlik, sınırları belirli bir alanda belirli bir kültürel topluluk tarafından taşınan kimlik olarak sınıflandırılabilir/genişletilebilir; etnik, dinsel ve ulusal kimlikler bunun versiyonlarıdır. (Bilgin 2007: 13) Millî kimlik inşasında etnik kimliğin oluşturulması oldukça önemli bir yere sahiptir. Bir milletin etnik kimliği kimi zaman bilinçli bir şekilde kimi zaman da tarihin akışı içinde kendiliğinden oluşur. Nuri Bilgin, kolektif kimlikte bellek inşasını kimliğin vazgeçilmez bir

¹<http://www.tdk.gov.tr>

parçası olarak görür. Ortak bir belleğe sahip olmayan halkın ortak bir belleğe ihtiyaç duyduğunu ve kendisini halk olarak tanıtmak için birtakım geçmiş başarı ve zulümler seçmek zorunda olduğunu, kimlik, aidiyet, tarih ve ideoloji olgularının bellek vasıtasıyla birbirine bağlandığını vurgular.

“Bellek yerleri, bir ülkenin tarihini, geçmişi boyunca nasıl inşa ettiğini ve kolektif belleğine işlediğini yansıtmaktadır.” (Bilgin 2007: 225) Buna göre millî kimlik, kolektif kimliğin bir uzantısıdır. Millî kimlik bir milletin ortak değer yargılarının bütünüdür, kaynağını milletinde bulur ve milletin var olma mücadelesine destek olur. Millet bilincinin oluşması için millî kimliğe ihtiyaç duyulur. Sosyal zemindeki en üst kimlik millî kimliktir. Millî kimliğimiz de cinsiyetimiz gibi tabiidir, doğuştandır; onu sonradan seçme şansımız yoktur. Kendi isteğimizle herhangi bir ülkenin vatandaşı olmak mümkündür. Ancak, bu millî kimlik değil, vatandaşlık kimliğidir. İnsanlar doğuştan bir millete mensup olarak dünyaya gelirler. (Ercilasun 2009: 19) Bireyin millî kimliğinin oluşumundaki temel unsurları Anthony D. Smith şu şekilde belirler:

1. Tarihî bir toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihî bellek
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi. (Smith 1994: 31-32)

Smith, milletin tanımının da bu ortak özellikler üzerine kurulu olduğunu söyler: “Millet kimdir, bir millet nasıl ve nereden doğar?” sorularına yanıt ararken millî kimliğin etnik temellerini ortaya koyar. Etnik bir topluluğun altı ana niteliği vardır: “Kolektif özel bir ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da birden fazla unsur, özel bir ‘yurt’la bağ, nüfusun önemli kesimi arasında dayanışma duygusu.” (Smith 1994: 42) Ona göre bir topluluk bu niteliklere ne kadar sahip ve paylaşıyorsa ideal etnik bir topluluk olur.

Millî kimliği oluşturan unsurlardan vatan, tarih ve ortak bir kamu kültürü üzerinde düşünmek gerekmektedir. Vatan, kutsiyet atfedilen topraklardır: “... Çoğu zaman toprak, on an üzerinde yaşanan yerdir, ancak geçmişte var olmuş veya gelecekte var olacak olan bir toprağın, milletin ülkesi olarak tahayyül edilmesi de mümkündür. Nihayet dil, milleti toprağa bağlar ve kavmin tarif edilmesini sağlayarak çoğu zaman millî devletin ayırt edici özelliği olur...” (Karpas 2009: 17) Bu açıdan bakıldığında “vatan” sadece sınırları belirlenmiş kara parçası değil, millî kimliğin ayırt edici özelliğidir. Tarih, birlikte yaşanan olaylar; savaşlar, zaferler, felaketler, afetler, göçler,

yenilgilerin ortak bir hafızaya yansımalarıdır. Kültür; dil, din, sanat, tören, gelenek ve görenekler yani her türlü yaşama biçimleridir.

Milletlerin, millî benlik edinme dönemlerinde tarihe yönelmeleri kaçınılmazdır. Her milletin millî şuurunun oluşması için tarihte yaşadıklarına bakması yeterlidir. Destanlarda, gazavatnamelerde, cenknamelerde, menkıbelerde anlatılan efsanevî olaylar da tarih kadar millî şuurun uyandırılıp yeniden doğuşun gerçekleşmesinde önemlidir. Mitoslar, kahramanlık öyküleri, destanlar birer tarihî ve edebî üründür. Bu türler tarihî romana kaynaklık etmiş ve tarihî roman günümüzde belirttiğimiz bu türlerin yerini almıştır. I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve akabinde yaşanan Millî Mücadele, “millî şuur”un ortaya çıkarılabilmesi açısından somut deliller sunabileceğimiz bir süreçtir.

I. Dünya Savaşında Kafkas, Çanakkale, Hicaz-Yemen, Sina ve Filistin, Irak ve pek çok cephede ağır kayıplar verilmiş olsa da bu mücadeleler, kolektif belleğimizde halen canlı bir şekilde yer almaktadır. Bu nedenle tarihimizde zaferler kadar yenilgilerimizin de millî kimliğimizin kuvvetlenmesinde rolü büyüktür. Sarıkamış Harekâtı da başarılar ve zaferlerimizle övünüp güç aldığımız kadar ibret nazarıyla bakmamız gereken tarihî bir faciadır. Sarıkamış Harekâtı’nda şehit düşen on binlerce vatan evladının ızdırabı, Türk milletinin yüreğinde yıllardır hiç eksilmeden inceden inceye sızlamıştır. Tarihî belleğimize kazınmış bu facia, tarifsiz bir kederle ağıtlara, türkülere, destanlara konu olarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Sarıkamış Harekâtı özellikle roman türünde uzun bir dönem ihmal edilmiştir. Aşağıdaki listede görüldüğü gibi ilk roman 1978 yılında yazılmıştır:

Figen Topsever’in *Kar Çiçekleri* (1978); İsmail Bilgin’in *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* (2005) Deniz Çınar’ın *Kutsal Dağın Çıplağı Sarıkamış* (2007); Selçuk Kızıldağ’ın *Sarıkamış’tan Sibirya’ya Nargin* (2007); Mehmet Alperen’in *Emret Paşam/Sarıkamış Kar Altında, Mehmet’im Karlar Altında...* (2007); Teoman Alpaslan’ın *Sarıkamış* (2008); Halide Alptekin’in *Sarıkamış Kar Bozgunu* (2008); Talip Aydemir’in *Sürgü: Karlar Altında Yatan Bir Tarih* (2009); Hasan Eski’ın *Gökçe ile Natel & Sarıkamış’ta Yüreğim Kaldı...* (2009); Cihangir Akşit’in *Sarı Sessizlik & Sarıkamış 1914: Bir Kayboluş Romanı* (2009); Kemalettin Çalık’ın *Son İstasyon Sarıkamış* (2009); Alaaddin Oğuzalp’in *Sarıkamış’ta Ne Var Paşam?* (2009); Arif Akpınar’ın *Kardan Kanatlar/Sarıkamış* (2009). 1978’den 2009 yılına kadar yazılmış olan bu romanlar Bülent Ağaoğlu tarafından “*Sarıkamış Harekâtı Kitapları Kaynakçası (1922-2009)*” başlıklı çalışmadan yararlanılarak listelenmiş, daha sonraki yıllarda yazılan eserlerse tarafımızdan araştırılmıştır. Günümüze kadar yazılan eserlerse şunlardır:

Nusret Özcan’ın *Kar Kelebekleri/Sarıkamış Destanı* (2010); Cemalettin Taşkiran’ın *Ölüme Yürüyüş/Sarıkamış Dramının Romanı* (2011); Zeki

Demirci'nin *Sarıkamış/Kar Yağdı Gül Üşüdü* (2011); Sara Gürbüz Özeren'in *Donmuş Umutlar/Sarıkamış* (2013); Şerife Balkaş Gülseçgin'in *Sarıkamış/Allahu Ekber Dağları* (2013); Hamdi Ülker'in *Sarıkamış/Ölümsüz Kar Çiçekleri* (2014) Çalışmada bu eserler arasında en çok basılan *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* romanı, tarihî roman ölçütlerine göre tahlil edilecek aynı zamanda romandan millî kimliğe dair unsurlar da tespit edilecektir.

Tarihî Romanın Ölçütleri ve Millî Kimlik: *Sarıkamış/Beyaz Hüzün*

Bahri Ata, tarihî romanın seçme ölçütlerini anlatma esasına dayalı edebî metinlerin tahlilinden hareketle belirlediği başlıklar doğrultusunda şöyle sıralar:

1. *Vaka*: Tarihî kayıtlarla çatışmamalı, doğru bilgilere yer verip inanılır olmalı, azınlıklara ilişkin kalıp yargılardan ve mitlerden uzak durmalıdır.
2. *Ortam*: Zaman ve mekân açısından otantik olmalı, ayrıntılarıyla birlikte tasvir edilmeli ve hikâye ile birlikte işlenmelidir.
3. *Stil*: Giriş kısmı entrikaya işaret etmeli, figüratif bir dil kullanılmalı, günlük ve gazeteler yer almalı, macera unsurlarını içermelidir.
4. *Tema*: Cesaretin fiziksel güçten daha önemli olduğu, insanların her türlü engeli aşabileceği, nefretin bir düşman olduğu, yurt sevgisinin bulunduğu, cahilliğin ve önyargının yıkıcı olduğu, fiziksel eksikliklerin insanı insanlığından edemeyeceği, herkesin kahraman olabileceği üzerine kuruludur.
5. *Karakter*: Gerçekçi olarak resmedilmeli; hareket, düşünce ve görüşleri yaşadıkları dönem için doğru olmalıdır. (Ata 2000: 162-163)

Vaka/Olay Örgüsü:

Sarıkamış/Beyaz Hüzün romanında olay, erlerin Haydarpaşa Limanı'nda toplanıp vapurla Trabzon'a doğru yola çıkmasıyla başlar. Trabzon'a gelen erler, birliklere dağıtılıp hemen yola koyulur ve günler sonra Erzincan'a geldiklerinde büyük bir hayal kırıklığı yaşarlar. Sıcak yiyecek ve kalın giyecekler bekleyen erler bunların hiçbirini bulamazlar. Hapishaneden yeni çıkmış erlerden biri olan Ziver, Faik Çavuş'un mangasına düşmüştür. Faik Çavuş bu eri sever ve yoldaş olurlar. Erler arasında en çok korkulan şey tifüsün ortaya çıkması ve donmaktır. Ezeli düşman olan Ruslar ancak son sırada yer alır. 18. Tümen 5. Tabur komutanı Baki Bey tüm samimiyetiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun eski kudretine ulaşacağına inanmakta; Turan hayalinin gerçekleşeceğini düşünmektedir. Bu arada kötü haberler hızla yayılmaya başlar; Rus filosu gelmesi dört gözle beklenen Bezmiâlem Bahriahmer ve Mithat Paşa gemilerini batırmıştır. Albay Hafız Hakkı Bey, bir rapor hazırlayıp Enver Paşa'ya gönderir. Hafız Hakkı raporda dağlar üzerinde

yollar keşfettiğini ve harekâtın komuta yetkisinin kendisine verilmesi hâlinde orduyu patikalardan geçirebileceğini söyler. Alman generallerin tavsiyeleriyle de Enver Paşa harekâtı iyiden iyiye düşünmeye başlar.

Romanda bu bölümden sonra tarihî olaylara paralel olarak ilerleyen ikinci olay halkasına geçilir. Üzeyir, Kaleboğazı köyünde Kadir Ağa'ya kısa süre içinde köylerinin Ermeni çeteler tarafından basılacağı haberini verir ve köyü terk etmeleri için uyarıda bulunur. Bu arada 11. Kolordu Komutanı, Erzurum Valiliğine telgraf çekip yiyecek ister. Tahsin Bey tellalları çıkartıp duyuru yaptırır. Bu duyurudan sonra halk unlarını, buğdaylarını hükümet konağının önüne getirmeye başlar. Bu bölümde Nene Hatun olaya dâhil olur; konuşmasıyla millî şuurun uyanmasına katkı sağlar.

Üçüncü bölümde; Teğmen İsmail Hakkı'ya dikkat çekici bir görev verilir: Rus birliklerini arkadan sarıp ne yaptıklarını öğrenmek. Teğmen kendisine verilen görevi yerine getirir, iaşe taşıyan bir konvoyla karşılaşır ve emir gereği ateş etmez. Sonradan bu kişilerin Rus Çarı II. Nicholas, Kafkas Ordusu Komutan yardımcısı General Myshlayevski, Kurmay Başkanı General Yudenich ve Birinci Kafkas Ordu Komutanı General Bergmann olduğu öğrenilir ve vatan aşkıyla yanıp tutuşan Teğmen İsmail Hakkı ateş etmediğine pişman olur.

Dördüncü bölümde; 18. Tümen Komutanı Albay Mustafa Nimet ve askerleri Azapköy civarında ilerlerken donan Türk askerleri ile karşılaşılır ve manzara içler acısıdır. Buna rağmen; 31. Tümen Oltu-Kosor caddesinin güneyinde, 30. Tümen ise kuzeyinde olmak üzere Penek bölgesine mevzilenen Ruslara saldırma hazırlığı içerisinde. Akşama dek süren çarpışmalarda Türk askeri çok kayıp vermiş ama siperler alınmıştır. Türklerin ısrarlı hücumları sayesinde Ruslar Penek'ten çekilmek zorunda kalmıştır.

Beşinci bölümde; Kadir Ağa ve karısı üç kızıyla birlikte yollara düşer. Bu bölümde; Kadir Ağa'nın büyük kızı Zehra ile bölüğünden ayrılan Faik Çavuş'un yolları kesişir, vatan aşkının her şeyin üstünde tutulduğu Faik Çavuş'un duygularına gem vurup tekrar Sarıkamış'a dönmesiyle okuyucuya hissettirilir. Altıncı bölümde; erler İslamköy'den Ardos'a gitmek üzere yola çıkarlar ve Faik Çavuş tekrar bölüğüne döner. Yedinci bölüm; en büyük sıkıntılarının yaşandığı ve 32. Tümendeki erlerin çoğunun ağaç tepelerinde öldüğü bölümdür. Romanın son bölümünde; 30 ve 31. Tümenler Oltu'dan sonra karlı yollardan Penek'e gelmiş ve doğuya hareket ederek Arsenik'e varmıştır. Tümenler buradan sonra Allahüekber Dağları'nı aşacak; 31. Tümen Başköy, 30. Tümen ise Beyköy üzerinden Sarıkamış'a saldıracaklardır. Böylelikle Çamurlu Dağ'dan ilerleyen 9. Kolordunun 17. ve 32. Tümenlerini karşılamak isteyen Ruslar, ele geçirilecektir. Bu bölümde Ziver şehit düşer,

diğer olay halkasının kahramanı Kadir Ağa ve karısı ermeni çetesi tarafından öldürülür ve Allahüekber dağlarını aşamayan 30. ve 31. Tümenin askerleri dağda donarak ölür. Sarıkamış'a 32. Tümeden üç yüz asker girebilir. Faik Çavuş ve askerleri Ruslara esir düşüp Sibiry'a doğru yola çıkarlar.

Romanda iki düzlemde ilerleyen biri Sarıkamış Harekâtının takip edileceği, diğeri savaşın halk üzerindeki boyutlarının net bir şekilde görüleceği (Kadir Ağa'nın karısı ve üç kızını alıp Ermeni çetelerinin köylerini basacağı haberinin gelmesi üzerine Erzurum'a ulaşmaya çalışması) olay halkaları yer almaktadır. Olayın bütün ayrıntılarıyla verilmesinin sebebi; daha önce de bahsedildiği gibi tarihî romanların olaylarının tarihî kayıtlardaki bilgilerle çatışmadığını, doğru bilgilerin inandırıcı şekilde olaya dâhil edildiğini göstermeye çalışmaktır. Romanda verilen olaylar tarihî bilgilerle örtüşmektedir. Romanda yazar, azınlıklara ilişkin kalıp yargılardan ve mitlerden uzak durmaya gayret etse de özellikle romanın ikinci olay halkasında köylerin basılmasında ve yağmalanmasında azınlıkların rollerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Millî kimliğin oluşmasında ortak tarihin kolektif bellekte toplanması zaruridir. Tarihte yaşanan bu olayların nesilden nesle aktarımı hem ortak bir tarih bilincinin oluşmasında hem de millî şuurun kuvvetlenmesinde rol oynar.

Ortam:

Zaman, tarihî bir hadise olan Sarıkamış Harekâtı sürecidir. Bu hadisede o zamanın koşullarında Almanlar ile ittifak eden Osmanlı İmparatorluğu Ruslara karşı Kafkasların kapısı olarak nitelendirilen Sarıkamış'ta binlerce şehit vermiştir. Allahüekber ve Soğanlı dağlarında donarak düşmanla çarpışmadan ölen bu şehitlerin trajedisi romanda tarihî bilgilere sadık kalınarak anlatılmıştır:

“Sarıkamış, 1878'de Berlin Antlaşması ile Rusya'nın eline geçmişti. Osmanlı Devleti'nin, 29 Ekim 1914'te Alman safında I. Dünya Savaşına iştirak edip, Rusya'nın Karadeniz'deki Sivastopol ve Odesa limanlarını bombalamasıyla birlikte Kafkas Cephesi de açılmış oldu... General Daşkof komutasındaki Rus-Kafkas Ordusu, 1 Kasım 1914'ten itibaren yedi kol halinde Ağrı hududundan ileri harekâta geçecek ve Sarıkamış'tan Pasin'e doğru ilerleyerek Osmanlı sınırını aşacaktı. I. Rus Kolordusu, Sarıkamış'tan yola çıkarak 4 Kasım 1914'te Köprüköy önlerine gelmiş... Başkumandan vekili Enver Paşa ise, 4 Kasım'da yörede konuşlanmış bulunan Osmanlı birliklerine taarruz emretmişti.” (Çolak 2006: 49)

Romandaki olaylar, yukarıda verilen bilgilere paralel olarak aşağı yukarı bu tarihlerde erlerin İstanbul'dan Trabzon'a yola çıkmasıyla başlar: “Kötü haberler hızla yayılınca durumun önemi anlaşılmıştı. 6 Kasım 1914'te

Rus filosu gelmesi dört gözle beklenen Bezmiâlem, Bahriahmer ve Mithatpaşa gemilerini Ereğli (Zonguldak) açıklarında batırmıştır.” (s. 38) Yazar, romanın gerçekliğine zarar vermemek ve inandırıcılığı arttırmak için tarih kitaplarından eklediği dipnotlarla objektif bir tavır sergilemeye çalışmıştır, Romandan yapılan şu tespitler, zamanın hem kronolojik ilerleyişini hem de aktüel zaman ile olay zamanının örtüştüğünü göstermektedir: “Akşama doğru Bardız yaylalarındaki çarpışmalar hızını kesmişti. Her iki tarafta da sabahı bekleyecekti. 26 Aralık günü büyük bir taarruza geçecek olan 29. Tümen erleri etrafa yayılmış, sabahı etmek için sıcak bir yer aramaya başlamıştı...” (s. 272), “26 Aralık günü bütün birlikler yorulduğu için yeni saldırı 27 Aralık’a ertelenmişti...” (s. 281), “11. Kolordu’nun, Rusları Aras Nehri civarında oyalamaları devam ederken Baki Bey Sarıkamış’a girilemediğini, 10. Kolordu’nun büyük mevcudu ile Allahüekber Dağları’nda donduğunu duyunca yıkıldı...” (s. 287), “Faik Çavuş ve diğer erler bir kara trenin en son vagonunda Sibiryâ’ya doru götürülürken, Faik Çavuş Balkanlardan geri çekilişini hatırladı. Şimdi ise ileriye doğru gidiyorlardı. Beyaz hüzün ülkesine...” (s. 297) Kadir Ağa ve ailesinin yolculuğu da paralel şekilde devam edip son bölümde iki olay halkası birbirine eklenir. Dolayısıyla romanda yaklaşık olarak 4-5 Kasım 1914’te başlayan olaylar 5 Ocak 1915’te biter.

Romanda mekân ve tabiat şartları tarihî bilgilerle örtüşmektedir. Dolayısıyla ortam; zaman ve mekân açısından otantiktir. İstanbul’da başlayan ve Sarıkamış’a kadar devam eden zorlu yolculukta askerler, mevsim şartlarına yenik düşmüştür. İstanbul, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum ve Kars; romanda geniş mekânlar olarak gösterilir, bunun yanında bütün ilçe ve köy adları (Nebihan, Hasankale, Narman, Oltu, Pasinler, Köprüköy gibi) tarihî bilgilere uygun şekilde verilmiştir:

“Günlerce süren uzun ve yorucu yürüyüş esnasında, Gümüşhane’ye, Kelkit’e varıp sık sık mola vererek yolculuğa devam edildi. Artık Karasu Çayı kenarında kurulu olan Erzincan, havanın berrak ve açık olduğu saatlerde rahatlıkla görülebiliyordu.” (s. 25), “ Güneş, cılız bir mum gibi, dağların ardından ışımaya başladığında, şiddetli soğuk sebebiyle bütün gece uyumayan erat derhal toplandı... Ne kadar yürüdüklerini kendileri de bilmiyordu, bir süre sonra yüksek tepeyi tırmandıklarında, Erzurum şehri görünür olmuştu.” (s. 51) “Eskiden olsa kolaydı. Hele hele 93 Harbi yıllarında Erzurum ve çevresinin zenginliği dillere destandı. Çünkü İran’la yapılan ithalat ve ihracatla şehir zenginleşmişti... Ancak gün öyle miydi ya? Rus hükümeti tarafından sınırdan içeri sokulan ve desteklenen Ermeni çeteleri ticaret yolunu kesmiş, yerli çeteler de yağmaya başlamıştı.” (s. 53), “Erzurum’dan Narman’a ve Oltu’ya doğru hareket edecek iki tümen harekete hazırlanırken, Faik Çavuş’un içinde bulunduğu tümen erkenden yola çıktı. Sıçan Dağı’nı dolaşarak Tortum’a oradan da İslamköy, Ardos, Kozohor, Kaleboğazı ve Oltu’ya doğru gidilecekti.”

(s.87), “...Öncüler şiddetli tipi nedeniyle yollarını şaşırılmış, yanlış yollarda epey ilerlemişlerdi. Horhor Yaylaları’na gideceklerken Erdenik Köyü’ne gelmişlerdi.” (s. 137), “Onuncu Kolordu birlikleri bütün gün Oltu yönünde ilerlemişlerdi.” (s. 139), Penek üzerinden Bardız yönüne doğru ilerlemekte olan 32. Tümen askerleri bu ağaçlık alanı görünce, biraz silkinir gibi olmuştu.” (s. 242), “31. Tümen akşamüzeri Narman’a geldi. (s. 260), “30 ve 31. Tümenler Oltu’dan sonra karlı yollardan Penek’e gelmiş, buradan biraz daha yoğun hareket ederek Arsenik’e varmıştı. Tümenler buradan sonra Allahüekber Dağları’nı aşacak; 31. Tümen Başköy, 30. Tümen ise Beyköy üzerinden Sarıkamış’a saldıracaktı...” (s. 269), “29. Tümen ise sabah saat 7.30’da Sarıkamış’ı ele geçirmek üzere taarruza geçmişti. 10. Kolordu’nun 30. ve 31. Tümenleri ise daha ortalıkta yoktu.” (s. 274)

Romandaki bütün mekânlar Sarıkamış Harekâtının her evresini ortaya koyacak şekilde tarihî bilgilerden yararlanılarak oluşturulmuş, özellikle bu ilçelerden, köylerden geçen askerlerin çoğu açlıktan, soğuktan ve hastalıktan (tifüs, lekeli humma...) ölmüş, Sarıkamış’a giremeyen 31 ve 32. Tümen’in erleri Allahüekber dağlarında donarak şehit olmuştur. Yazar, romanda mekânı bütün ayrıntılarıyla vermeye çalışmış, hikâyesi ile birlikte işlemiştir. Zorlu yürüyüş esnasında geçilen boşalmış köylere ya da hâlen köyünü bekleyen, yaralı ve hasta askerlerin bırakıldığı her mekâna âdeta acı, yokluk, çaresizlik sinmiştir. Şu iki tasvir tabiat ve mekânla insan ruhunun özdeşleştiği, romanın temasına da göndermesi bulunan parçalarıdır:

“Kar, sessiz ve kararlı bir şekilde, musiki ahengiyle resamane güzelliği ile yavaş yavaş yağıyordu. Her yeri beyaza bezemek için toprağa, yollara, ağaçlara ve evlerin üzerine sabırla düşüyordu. Bu gizemli karın yağması, ‘Sizin savaşlarla, birbirinize olan kinlerinizle, maddeten ve manen kirlettiğiniz yeryüzünü ben temizlemeye geliyorum.’ der gibiydi...” (s. 60),

“ Sarıkamış, hasreti çekilen bir sevgili gibi çok uzaklardaydı. Onlar ise kendisine koşmuşlardı karlı dağlardan, karlı yollardan, çok yakında olsalar bile Sarıkamış’a çok uzaktılar...” (s. 277)

Yukarıda Smith’in belirttiği gibi, milletler “ortak bir tarihî mekânı paylaşmalıdır.” Bu nedenle her millet kimlik şuurunu belli bir nüfuza sahip olan mekânsal geçmişinden alır ve anavatanını tanımlar. Bunun için her coğrafi kavramın içeriğinin ortaya konulması insanların kimliklerindeki aidiyet ve mensubiyeti güçlendirir. Sarıkamış, millet olma sürecimizde mekânsal açıdan oldukça büyük bir öneme sahiptir ve millî kimliğimizin güçlenmesi için her bireyin Sarıkamış’ı unutmaması ve bu mekânla arasındaki derin bağı bilmesi gerekir.

Stil:

Romanın giriş kısmında her şehirden İstanbul'a gelen erlerin Trabzon'a ve oradan da Ruslara karşı vatan savunmasını gerçekleştirmek üzere Erzurum'a doğru yola çıkması anlatılır. Bu yolculukta şahısların yaşayacakları entrikaya işaret etmekte hem de tabiat, açlık ve meçhul bir amaca doğru gidişin çaresizliği içinde yapılacak mücadelenin sinyallerini vermektedir. Yol boyunca bazen Rus birlikleriyle çarpışırken kimi zaman da donma, açlık ve hastalıktan kaynaklanan toplu ölümler olacaktır. Dolayısıyla romanın her aşamasında macera unsurları ve tabiatla birlikte Rusların entrikaları yer alacaktır. Eser tarihî bir roman olmasına rağmen, kurgu olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir. Sadece tarihî bilgilerin olduğu kısımlarda tarih kitaplarından alıntı yapılmış, zaman zaman açıklamalı dipnotlarla bu bilgiler desteklenmiştir. Romanda dönemin gazeteleri ya da askerlerin günlüklerinden yararlanılmamış; ancak Hasan İzzettin Paşa, Hafız Hakkı, Enver Paşa ve komutanların hazırladıkları raporlar, konuşmalar, tarihî sözler (s. 56-59) veya göndermiş oldukları telgraflar ve emirler (s. 70, s. 257) metnin içerisine yerleştirilerek inandırıcılığı kuvvetlendirmek için tarihî kaynaklardan alıntı yapılmıştır. Kısacası romanın bütününde olmasa da yer yer figüratif bir dil kullanılmıştır.

Romanda dil ve üslup açısından dikkati çeken en önemli hususlardan biri de millî şuuru ortaya koyan şiir, türkü, marş ve şarkılardan yararlanılmasıdır. İstanbul'dan Erzurum'a yola çıkan erler; "Denizin dalgasına,/Kapının halkasına/Ben yolladım yârimi/Urusun kavgasına" (s.13) türküsünü seslendirirken, büyük bir harbin başlangıcında olan erleri izleyen halk da onlara şu mısralarla seslenir: "Şehitsen, secdeler yüce ruhuna der,/Yer Allahüekber, gök Allahüekber/ .../Allahüekber Allahüekber!/Yolun açık olsun ey şanlı asker!" (s.15)Acılar içindeki askere yol boyunca eşlik eden halkın sesi örnekte de görüldüğü gibi türkülerle can bulur.

Erzurum'a doğru yola çıkmış, erler sıcak bir yer ve çorba hasretiyle yanıp tutuşmaktadır. Bu durumda, hasret ve kırık bir ümitte şu türküyü söylemeye başlarlar: "Erzurum'da bir kuş var,/ Kanadında gümüş var,/ Yârim gitti gelmedi,/ Elbet bunda bir iş var." (s.51)

Roman kahramanlarından Faik Çavuş ve mangası Oltu'ya doğru ilerlerken ihtiyar bir baba, Kanal cephesine gönderdiği ve bir daha haber alamadığı oğlu Hasan'ı aramaktadır. Gelip geçen askerlerin yüzlerine bakıp oğlunu soran baba herkesin yüreğini dağlar. Bütün manga oğlunun şehit düştüğünü anlamış; fakat ihtiyar adam Allah'tan ümidini kesmemiştir. Bedeni ve gönlü yorgun bir şekilde ilerleyen takımdakiler sanki günlerce yürümemiş gibi aşağıdaki marşı hep bir ağızdan söylemeye başlamıştır: "Yüz sene var ki Moskof'un derdi,/Yurdumuzun bağırını deldi./Marş marş, haydi

arkadaş,/Göğsünü ger, Kafkaslar'ı aş!"(s.91) Romanda Enver Paşa'nın yansıtıldığı bir kurgusal figür olan Yüzbaşı Baki, askerlerin Sarıkamış'a intikalini beklerken "Turan hayali"nin gerçekleşeceğine ve zafere olan inancı ve umuduyla aşağıdaki şiiri mırıldanır:

"Kars, Batum, Kafkas elinden çevrilen hisarları,
Vurulan milli künkle, yıkarız bir gün olur
Osmanlı'nın güneşinden bir kıvılcım alırız,
Bir cehim olur cihanı yıkarız bir gün olur." (s.133)

Faik Çavuş ve mangası günlerce buz tutmuş vadilerde aç susuz yürüdüktan ve duygusuzlaşmış bir şekilde tepeleri tırmandıktan sonra "İslamköy"ü görünce hayat ve güç bulmuşlar, ümitleri artmış, sanki yeniden doğmuşlardır. Bu moral ile manga erleri açlıklarını unutup türkü söylemeye başlarlar:

"Kışlanın yanında bir binek taşı
Çekin kır atını binsin binbaşı
Selama dursun çavuş onbaşı
Aman aman hallerim yaman
Erzurum Dağı'nı bürüdü duman." (s.172.)

Erlere ne zaman dinlense gurbet akıllarına gelir, gurbette bırakılanlar gönle düşer; soğuktan çatlamış, kabukları dahi buz bağlamış dudaklarında bir türkü belirir:

"Karlarda yatarlar şerefli şanlı
Kimisi vurulmuş nur yüzü kanlı
Kimisi nevcivan, taze nişanlı
Boynu buruk, melül, gözü yoldadır." (s.231.)

Faik Çavuş, erlerinden Ziver şehit düşünce o pak alını öpmek için eğilir, gözlerinden yaşlar ve dudaklarından şu iki mısra dökülür: "Eş hele dağları örten o karı/Ot değil onlar dedenin saçları" (s.237)

Türk milletinin irfanından doğan; halkın duyusu, düşünüş ve ortak zevkini yansıtan türküler yüzyıllardır kültürel kimliğimizin önemli bir parçası olmuştur. Türküler millî hafızada yer eden hatırları canlandırır. Romanda da millî kimliğimizin taşıyıcısı olan bu türküler ve şiirler Türk düşüncesini, zevkini, heyecanını, acısını, yüreklere işleyerek insanımızın erdemini, ruhunu nesilden nesle aktarmakta bu toprakların nasıl kazanıldığını unutturmamaktadır. Dolayısıyla bunlar bireyin değil toplumun kendini ifade ediş tarzı olmuş, millî kimliği yansıtan asli ve vazgeçilmez unsurlar olarak günümüze kadar gelmiştir.

Tema:

Romandaki bütün tematik öğeler; ortam, stil ve kişiler kısmında verilmeye çalışılmıştır. Özellikle kişiler bünyesinde cesaretin fiziksel güçten daha önemli olduğu ve her türlü engelin bu güçle aşılmaya çalışıldığı, Erzurum halkı, erler ve Nene Hatun üzerinden gösterilmiştir. Romanda Ruslara karşı yoğun bir nefret duygusu beslenmektedir. Türk erleri açlıkla, soğukla mücadele ederken, onlar sadece Türk ruhuyla mücadele etmektedir. Ruslar savaştan çok geri çekilmekte ve hiç umulmadık yerlerde saldırıya geçmeye çalışmaktadır. Yüzbaşı Ali Tevfik Efendi ve emrindeki erler, bir Rus Binbaşı ve erlerini esir alır. Rus Binbaşı teslim olmak için bir binbaşının gelmesini ister. 99. Alay 1. Tabur Komutanı Binbaşı Kemal Bey, Rus Binbaşı'yı almak için geldiğinde haince davranan Ruslar, ateş açar. Türk askeri kadar yürekli ve cesur olamayan Ruslar, Türk askerlerinin kıyafetlerini ve silahlarını görünce inanmamışlardır. Romanda, Osmanlı'yı zorla savaşa sürükleyen Almanya da Türk askerini bir yem olarak kullanmış, vaat ettiği yardımı sağlamamıştır: "Bu amiral bir haltlar karıştırıyor ama ne? Hani Karadeniz Türk Gölü haline gelecekti? Meraklı meraklı gidip Sivastopol'u bombaladı, daha sonra sesi soluğu çıkmaz oldu..." (s.133), "Bir de şu Almanlar söz verdikleri giyecek ve silah yardımını zamanında yapsaydı..." (s.160) Millî kimliğimizin ideal insan tipi cesur ve kahramandır. Romanda da Türk erleri tehlikeler ve güçlükler karşısında hayatlarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Hem tabiat ve açlıkla hem de Ruslarla mücadele eden erler cesur, atak, cömert olarak kurgulanmıştır. Düşmanına üstün gelmek için pes etmeyen ve savaşmadan ölmeyi bile göze alan bu erler tarihî hakikatlere sadık kalınarak işlenmiştir.

Kişiler:

Roman, tarihî bir olayı ele alması sebebiyle sayısız kişi ve yer adı içermektedir. Bu nedenle yazar harekâtı planlayan komutanları sadece tarihî kaynaklardan alıntılacağı bölümlerde olaylara eklemeye çalışmıştır. Harekâtı planlayan komutanlar ile hataları ve harekâtın gelişmesi ele alınmamış, harekâtın kendisi ve bu harekâta yaşananlar ile yaşanması muhtemel olan olaylar kurgu dâhilinde romanlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda özellikle tarihî roman ölçütlerinde belirtildiği gibi kişiler gerçekçi olarak resmedilmiş ve hareket, düşünce ve görüşleri yaşadıkları dönemi yansıtacak şekilde kurgulanmıştır. Bunlar arasında olaylara en çok dâhil olan ve millî kimliğimizin kuvvetlenmesinde vurgulanması gereken kişiler şunlardır:

Faik Çavuş –Ziver ve Kadir Ağa:

Faik Çavuş, Balkan Harbi'ne katılmış tecrübeli bir askerdir. O, harp sırasında yaşadıklarını unutamamıştır. Balkan Harbi esnasında Ayasofya, Sultanahmet, Şehzadebaşı Camileri, Bulgar askerinden kaçan Rumeli

muhabirlerine ev ve yaralı askerlere hastane yapılmıştır. Faik Çavuş hummadan yatan askerlerin bulunduğu Sultanahmet Cami'inde günlerce ölüme meydan okumuştur. O, hummadan kurtulmuş; lakin hastalığın ruhunda açtığı derin yaraların etkisinden kurtulamamıştır:

“...Sultanahmet Camisi'nin koca sütunları belirdi. Duvarda yazılı ayetleri bile okuyabiliyordu. Sonra iniltileri, çılgık ataları, 'Su...' diye yakaranların seslerini duyuyordu. Ateşler içinde yandığını, soğuktan titrediğini, lekeli hummadan kıvrılırken, caminin o huzur verici atmosferinin tek dayanağı olduğunu hatırlıyordu.” (s. 33)

Roman boyunca Faik Çavuş bu nöbetlerin etkisinden kurtulamaz, sürekli kaçıp uzaklara gitme fikriyle boğuşur. Yaranın, acının, hastalığın ölümün pençesinden kurtulan Faik Çavuş'un tek korkusu savaşmadan ölmektir. Geçirdiği bir nöbet esnasında karlar arasında kaybolan Faik Çavuş, yolda donmak üzereyken Kadir Ağa ve ailesi tarafından bulunur. Bu esnada Kadir Ağa'nın büyük kızı Zehra'ya gönlü düşer; lakin Sarıkamış'a girmek onun en büyük sevdasıdır. Sarıkamış'a kadar askerin açlığına, susuzluğuna, hastalığına çareler arar, yolda donan, bittin, hummadan telef olan askeri ölüme terk etmez, yoldaşı Ziver'i şehit verdikten sonra kendisini yaşayan bir şehit olarak görür; romanın sonunda Ruslar'a esir düşer.

Ziver, asker ihtiyacı nedeniyle hapisaneden savaşa katılma karşılığında çıkarılan erlerden biridir. O, hapse düşmeden önce Kars'tan aldığı derileri, Erzurum ve Erzincan'da satarak geçimini sağlar; roman boyunca Faik Çavuş'un yanından ayrılmaz. Ziver'in tespitleri önemli yer tutar: “- İmparatorluğun yazgısı boğaza değil, Allahüekber Dağları'na bağlı çavuşum. Bahara dek hazırlanıp neden Rus'a saldırmayı düşünmez şu komutanlarımız, şu paşalarımız...” (s. 55) ,“ - Çavuşum, biz savaşmaya geldik ama durmadan yürüyoruz. Tümenimiz çok gerimizde kaldı. Sana bir şey söyleyeyim mi çavuşum, bizi Rus yenemez ama bu kar, bu dağlar bizi yiyip bitirecek galiba.” (s.99) Roman boyunca savaşmadan ölüme yürüdükleri gerçeğini vurgulayan Ziver, hapisanenin daha rahat olduğunu, askere reva görülen bu zulmü bir türlü kabullenemediğini vurgular; Sarıkamış'a girmeden şehit düşer.

Kadir Ağa: Kaleboğazı köyünün ileri gelenlerinden biri olan Kadir Ağa, köyü Ermeni çetelerinin basacağı haberini alınca üç kızı ve karısıyla doğduğu ve büyüdüğü toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Kızlarının geleceği için Erzurum'a doğru yola çıkmış, yolda Ermeni çetecileri tarafından yakalanınca karısı ve kendisi canlarını kızları için siper etmiştir.

Nene Hatun: 11. Kolordu komutanı Ragıp Paşa, Aras Nehri boyunca Hasankale'nin güneyinde ilerlemeye çalışırken yarı çıplak savaşan erlerin

yiyecekleri tükenmiş, kuru peksimetten başka hiçbir şeyleri kalmamıştır. Erzurum Valiliğine telgraf çekip yardım isteğinde bulunan Ragıp Paşa'ya Tahsin Bey tüm imkânları seferber ederek destek olur. Tellallar çıkarıp Erzurum halkından yiyecek talep eder: “Bu duyurudan sonra halk elinde bulunan fazla unu ve buğdayı kâh at sırtında, kâh kendi sırtında hükûmet konağına taşır...” (s. 73) Erzurum halkı askere son lokmasını göndermekle kalmamış, yiyeceklerin askerlere ulaştırılması için araç olmadığından çocuk yaştaki gönüllüler, Erzurum'a 90-95 km uzaklıkta bulunan Nebihan ve Hasankale'ye günlerce sırtlarında, omuzlarında un taşıyarak vatan için yola düşmüşlerdir. Cepheye yiyecek taşımak isteyen bir kişi de Nene Hatun'dur. Elinde küçük bir torba ile karlar arasında zorlukla yürüyen bu kadın bir kahramandır. 93 Harbi'nde ve Aziziye Tabyası'nda bir destan yazan Nene Hatun, son yiyeceğini de paylaşmaktan çekinmemiştir. O, vatan için düşman Erzurum'dan kovuluncaya kadar mücadele etmiş, Erzurum'un her karış toprağında hizmetten hizmete koşmuştur. Nene Hatun romanda Türk kadının savaşlardaki gizli kahraman olduğunun en güzel örneğidir. Millî kimliğin taşıyıcı figürlerinden olan Nene Hatun, vatan ve millet sevgisini her şeyin üstünde tutmuştur. Türk kimliği onun şuuru ile yeniden doğacak ve Nene Hatun kolektif belleğimizde yer edecektir.

Erzurum Halkı ve Erler:

Romanda Erzurum halkı harekât boyunca askerine yiyecek taşımış, hasta olan erleri evlerinde misafir etmiş, Ermeni çetelerinin baskınlarına, zulümlerine karşı köylerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bütün köyler yaralı askerler ile doludur. Romanda dikkati çeken en önemli bölümlerden biri 11. Kolordu komutanının Erzurum valisi Tahsin Bey'e yiyecek için telgraf çektiği sahnedir. Bütün Erzurumlular seferber olmuş, ellerinde kalan son yiyeceklerini askere getirmiş, bunların torbalanması ve taşınması için yardımda bulunmuşlardır. Daha askerlik çağına gelmemiş çocuk yaştaki gençler otuz kiloluk yiyecek torbalarını sırtlarında yaklaşık doksan beş kilometre taşımışlardır:

“Tarih yazan, tarihe damga vuran imparatorluğun gençleri, şimdi tarihe bir çelme takmak ve yine bir tarih yazma uğraşısı içindeydiler. Bu kez varlığın değil yokluğun, tokluğun değil açlığın tarihine çelme takma düşüncesiyle, inançla yürüyorlardı... Tarihçiler bu gençlerin omuzlarına yüklenen yükü hakıyla yazacaklar mıydı acaba?” (s. 81)

Faik Çavuş'un mangasından olan Erzurumlu İshakoğlu Yakup artık günlerce karda yürümekten görme kaybına uğrar. Kendini büyük bir karanlığın içinde bulan Yakup, bu kadar beyazlığın içinde doğan karanlığı hazmedemez ve kendini uçurumdan aşağı atar. Romandaki en etkili sahnelerden biri olan bu ölüm, bütün askeri derinden etkilemiştir. Yakup

ölümü seçmeden önce, Faik Çavuş'a ailesine gözlerinin kör olduğunun söylenmemesini ve savaşıarak şehit düştüğünün bildirilmesini vasiyet eder. Soğuk, erlerin sadece bedenlerine değil ruhlarına da işlemiştir. Askerlerden bazıları soğuktan bilinç kaybına uğramış, nereden geldiklerini ve nereye gittiklerini hatırlamaz olmuşlardır. Bütün bunlara rağmen kaybetmedikleri tek şey inançlardır:

“Bazen bir karış bazen de dize kadar kar içinde yürüyen erlerde, ayaklarına giydiği çarığın etkisiyle ilk önce ince bir ağrı başlıyordu. Bu ağrıya aldırmadan bir süre yürüyorlar, sonra ağrının geçtiğine seviniyorlardı. Yola devam ettiklerinde, ilk önce ıslanan kaskatı donan ve çarık tarafından bir mengene gibi sıkılan ayak parmaklarını hissetmiyorlardı...” (s.130)

“...31. Tümen erleri günlerdir, aylardır, açıklarını, üşüdüklerini ve arkadaşlarının donduğu, döküntü verdiği o zor günleri unutarak sanki hep tokmuş, hiç yorulmamış gibi, üstlerinde sıcak ve kalın giyecekler varmış gibi Rusların üzerine doğru atılmışlardı.” (s. 215)

Romanda erlerin açıklıkla ve soğukla imtihanı günlerce sürmüş, bittin, hummadan ve aylarca yıkanmamaktan ne yapacaklarını bilemez hale gelmişlerdir. Üşüdüklerinde atların yemliklerini kafalarına geçirip ısınmaya çalışan erler, açıklarını gidermek için her yola başvurmuştur.

“- Bunda anlamayacak bir şey yok çavuşum. Erler atın pisliğindeki taneleri ayıklayıp karda temizliyor, aralarında üçer beşer paylaşıyorlarmış. (...) Tümenin diğer taburları ve bölüklerindeki erlerden bazıları eskimiş çarık derilerini kasaturalarıyla kesmiş, küçük bir parça deriyi ağızlarına atıp çiğnemeye başlamışlardı.” (s.240.)

İnsanlık dışı trajediler yaşayarak vatan için savaşmak uğruna ölüme doğru yürümüşlerdir: “Erattan bazıları ağaçların kabuklarını sıyrıp dişlemeye başladılar ama o kadar acıydı ki, çam ağacının kabuklarını hemen tükürmek zorunda kaldılar. Bazıları ise dallarda biriken çam ballarını ağızlarına atıp sakız gibi çiğnemeye başladılar.” (s.245) Burada 32. Tümen'in erleri Ruslara çok yaklaştıkları ve ateş yakamadıkları için çam ağaçlarının tepelerine tünemişler ve sabah olduğunda karşılaşılan bu tablo herkesin içini kanatmıştır; çünkü erler ağaçlarda beyaz ölümün kucığına düşmüşlerdir.

Romanda özellikle erlerin donarak öldüğü sahneler yürek parçalayıcıdır. Erlerin çoğuna toprak buz tuttuğu için mezar bile açılmamış, sadece kurtlar yemesin diye üzerleri taşlarla örtülmüştür:

“Tabur ve bölük komutanları sağda solda yatan erleri kaldırmak için bağırıp çağırıyordu ama nafiyleydi. Tatlı bir uyuşukluğun kucığındaki erler bu

bağrıslara hiç mi hiç aldırıyorlardı. Uykuya dalar gibi ölüme gözlerini kapıyorlardı. (...) Elleri ve ayağı donmak üzere olan erleri sedyecilere taşıttırıyor, tümenin konakladığı kuytu bir yere kurdukları ameliyat çadırlarında, donan uzuvları bin bir güçlkle de olsa kesiyorlardı. Ama asıl zorluk bundan işte ondan sonra başlıyordu. Çünkü yaranın iyi sarılması, kanın durdurulması gerekiyordu. Soğuklayan bütün yaralar ve sarılan yerler acıyı daha da hissetmeye sebep oluyordu.” (s. 241)

Askerler ailelerini, mallarını, onurlarını, törelerini, özgürlüklerini ve devletlerini korumak için “Ya istiklal ya ölüm!” diyerek savaşmadan şehit düşmüş, millî kimliğimizin önemli bir parçası olan “ordu-millet” bütünlüğü anlayışının birer taşıyıcısı konumuna yükselmişlerdir.

Yüzbaşı Baki Bey:

18. Tümen 5. Tabur komutanı Yüzbaşı Baki Bey tüm içtenliği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücüne, kudretine ulaşacağına inanan, Rus sınırından sızarak içeri gireceklerini ve yerli halkla birlikte Ruslara karşı savaşacaklarını düşünen Enver Paşa'nın temsilî karakterini yansıtan bir kişidir. Orta Asya içlerine dek ilerleyerek 93 Harbinden beri acı acı inleyen, kirlenen vatanın o güzel köşelerini; Batum'u, Ardahan'ı ve Kars'ı kurtaracaklarını düşünmektedir. O, Almanlarla birlikte yine kudretli günlere döneceklerini planlamaktadır. Enver Paşa'nın Alman hayranlığı ve Turan hayalinin taşıyıcısı olan Yüzbaşı renkli ve derin rüyasından uyanır; romanın sonunda yenilgiyi kabullenmektense ölümü düşünür; fakat gerçekleştiremez. Romanda; Yüzbaşı Baki Bey, Albay Hafız Hakkı, Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa, Ragıp Paşa, Albay Ethem Bey, Albay Mustafa Nimet, Albay Hasan Vasfi, Yarbay Ali Osman, Yüzbaşı Nazım Şakir, Erkan-ı Harbiye Reisi Binbaşı Nasuhi Bey gibi çoğu tarihten gelen savaş komutanlarının ismi geçmektedir. Bunlar içerisinde özellikle aşağıdaki iki isim ön plana çıkmaktadır:

Albay Hafız Hakkı:

Romanda, bir rapor hazırlayıp Enver Paşa'ya gönderen ve dağlar üzerinde yollar keşfettiğinden bahseden Hafız Hakkı, harekâtın komuta yetkisi kendine verilirse orduyu patikalardan geçirebileceğini söylemiştir. O, Alman generallerin tavsiyeleriyle Enver Paşa'yı harekâtı iyiden iyiye düşünmeye sevk eden kişidir: Plana göre 11. Kolordu bulunduğu bölgede kalıp Rusların dikkatini çekecek, 2. Süvari Alayı güneye kaydırılıp Rusların oraya kuvvet kaydırması sağlanacaktır. 9. Kolordu Sarıkamış'a saldırırken 10. Kolordu komutanı Albay Hafız Hakkı, Oltu üzerinden geniş bir yay çizip Allahüekber dağlarını aşacak, böylece Sarıkamış kuşatılmış olacaktır. Rus ordusunun burada imhasıyla Kars kurtarılacak, sonra da Kafkasya'ya girilecektir.

Türk milli kültüründe kahraman figürü büyük bir önem taşır. Millî kimliğin bu baskın figürü, kendi hayatlarını ve her türlü çıkarlarını; devlet ve millet yararına feda eden kişiler arasından çıkar. Sarıkamış Harekâtı ve benzeri savaşlar ile onları anlatan edebî metinlerde de bu figürlere sıkça yer verilir. Bunların edebî metinlerde yaşatılması hem estetik olguyu pekiştirir hem de milli şuurun yeni nesillere aktarılması işlevi görür.

Sonuç

I. Dünya Savaşı Türk siyasî ve sosyal hayatına yön veren en önemli savaşlardan biridir. Osmanlı imparatorluğunun bütün imkânlarını seferber ederek katıldığı bu savaşın sonuçları çok ağır olmuş ve savaşın pek çok cephesinde ağır kayıplar veren Osmanlı, bu savaştan sonra tarihini yeniden yazmak zorunda kalmıştır. Bu cepheler içerisinde bir kahramanlık öyküsü olarak anılan Çanakkale gibi, diğer cepheler de bir kısmı yenilgi ile sonuçlansa da bir trajedi değil kahramanlık öyküsüdür. 25 Aralık 1914 – 5 Ocak 1915 Sarıkamış Harekâtı, Kafkasların kapısı olarak isimlendirilen Sarıkamış'a ulaşmak için Allahüekber ve Soğanlı dağlarında binlerce vatan evladının şehit olmasıyla sonuçlanmıştır. Sarıkamış harekâtını anlatan pek çok edebî eser vardır. Bunlardan biri İsmail Bilgin'in *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* adlı romanıdır. Karlar altında yatan binlerce şehidin anılarına ışık tutan bu roman, tarihimizdeki bu hazin harekâtın nasıl gerçekleştiğini, askerimizin tabiatla ve Ruslarla olan mücadelesini gözler önüne sermiştir. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı ve bu süreçte yaşananların önemli bir parçası olan Sarıkamış harekâtının edebî esere nasıl yansıdığı ve tarihî roman ölçütlerinin bu romanda hangi düzeyde gerçekleştiği değerlendirilmiştir. Bunlara ilaveten millî kimliğin oluşmasında tarihî romanların rolü hakkında bazı tespitlere ulaşılmıştır.

Kaynakça

1. Ağaoğlu, Bülent; Sarıkamış Harekâtı Kitapları Kaynakçası (1922–2009), İst. 2009.
2. Anthony D. Simith; Millî Kimlik (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yay., İst. 1994.
3. Ata, Bahri; *Tarih Öğretiminde Bir Araç Olarak Tarihî Romanlar*, Türk Yurdu, Mayıs-Haziran Cilt:20, S:153–154, 2000, s. 158–165.
4. Aytaç, Gürsel; Genel Edebiyat Bilimi, Papirüs Yayınları, İst. 1999.
5. Belge, Murat; Genesis: 'Büyük Ulusal Anlatı' ve Türklerin Kökeni, İletişim Yay., İst. 2009.
6. Bilgin, Nuri; Kimlik İnşası, Aşina Kitaplar, İzmir 2007.

7. Çeri, Bahriye; Tarih ve Roman, Can Yay. , İst. 2001.
8. Çolak, İsmail: Sarıkamış Destanı Tarihimizin En Beyaz Dramı. Kahraman mı? Donkişot mu? Enver Paşa'nın Turan Hayalinin Sonu, Akis Kitap, İst. 2006.
9. Doğan, Mehmet Can; “*Tarihî Romanın Dinamikleri ve Son On Beş Yıllık Tarihî Romanları*”, Türk Yurdu, Mayıs-Haziran Cilt:20, S:153-154, 2000, s. 140-157.
10. Ercilasun, B. Ahmet; Türk Kimliği, “*Kimlik ve Dil*”, Ayvaz Gökdemir’e Armağan-2, Ötüken Neşriyat, İst. 2009., s. 18-24.
11. Gögebakan, Turgut; Tarihsel Roman Üzerine, Akçağ Yay., Ankara 2004.
12. Jenkins, Keith; Tarihi Yeniden Düşünmek (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yay. Ankara 1997.
13. Karpat, H. Kemal; Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş Yay., İst. 2009.
14. Lukacs, György; Tarihsel Roman, Epos Yay., Ankara 2008.
15. Maalouf, Amin; Ölümcül Kimlikler (Çev.; Aysel Bora), Yapı Kredi Yay., İst. 2000.
16. Naci, Fethi; Eleştiride Kırk Yıl “*Tarih ve Edebiyat*”, Adam Yay. , İst. 1994.
17. Polat, H. Nazım; Türk Kimliği, “*Yeni Türk Edebiyatı Türk Kimliği’ne Ne Kattı?*”, Ayvaz Gökdemir’e Armağan-2, Ötüken Neşriyat, İst. 2009., s. 269-282.
18. Rene Wellek ve Austin Warren; Edebiyat Teorisi (Çev. Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitapevi, İzmir 2005.
19. Şölçün, Sargut; Tarih Bilinci ve Edebiyat Bilimi, Dayanışma Yay., Ankara 1982.
20. Tural, Sadık; Zamanın Elinden Tutmak, “*Tarihî romanlar ve Atsız’ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceleri*”, (2. Baskı) Ecdad Yay., Ankara 1991, s.190 -233.